
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.915(477)

О.В. Алексєєва,
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна,
ORCID ID 0000-0003-3390-536X,
О.М. Опанасюк,
м. Київ, Україна

ГРУПИ РИЗИКУ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ¹

Виокремлено основні групи ризику дітей, які склалися на сьогодні у світі й у сучасному українському суспільстві. Зроблено висновок про те, що поява різних груп дітей ризику неодмінно корелюється зі зростанням кількості певних родин соціального ризику. В Україні на сьогодні до таких сімей передовсім слід відносити: родини біженців і вимушених переселенців, родини з асоціальною багатодітністю, неповні сім'ї тощо.

Дефініція й розмежування груп ризику щодо дітей має допомогти об'єктивніше оцінювати ситуацію щодо кожної "дитини ризику" й визначати шляхи надання допомоги й підтримки неповнолітньому, його батькам; іншими словами, сприяти здійсненню переходу від інтуїтивного пошуку виходу зі складних ситуацій до змістовної побудови моделей поведінки стосовно дітей.

Ключові слова: ризик, група ризику, родина ризику, ризикована поведінка, підліток, макрорівень.

Діти групи ризику – це категорія дітей, яка через певні життєві обставини більш ніж інші категорії підпадає під негативні зовнішні впливи, які спричиняють дезадаптацію неповнолітніх [1, с. 169]. Іншими словами, "група ризику", коли йдеться про підлітка, становить розбалансування стосунків особистості у школі, родині, з ровесниками і з самим собою, унаслідок чого він зазнає труднощів пізнавального й комунікативного характеру, набуває неадекватної самооцінки (зниженої чи завищеної), несформованих ціннісно-сміслової й емоційно-вольової сфер, психологічної незахищеності, що обумовлені тривожністю, репресивністю через несприятливу психологічну атмосферу, культурно-моральну неповноцінність, соціально-психологічне неблагополуччя родини, вітіснення підлітка зі сфери ровесників та інші деструктивні чинники. Дезадаптація, властива цим неповнолітнім, супроводжується неуспішністю, погіршенням стосунків з учителями й батьками, грубістю, різкістю, агресивністю, конфліктністю, поведінковими порушеннями (девіантністю), вживанням алкоголю й наркотичних речовин, відходом від реальності, суїцидами [2, с. 48].

¹ Закінчення. Початок у № 3 2018 р.

На жаль, нині в Україні під категорію “група ризику” підпадає дедалі більше підлітків. Ми зазнаємо значних соціальних трансформацій, які вже перейшли в системну суспільно-економічну й духовну кризу, котра охопила більшу частину населення країни. Ознаками кризи стали маргіналізація суспільства, що дедалі зростає, посилення таких його характеристик як нестабільність, проміжний характер, перехідність. У чому вони полягають?

Люди в нашій державі головним чином незабезпечені, проте по-справжньому голодних, невдягнених, роззутих практично немає. Між так званим благополучним і неблагополучним середовищем існує широкий спектр різних взаємопереходів, проміжних явищ. В українських реаліях “пусковим механізмом” для породження таких негативних явищ стали анексія Криму, військовий конфлікт на Сході, зростання кількості неповних сімей, асоціальна багатодітність. На нашу думку, доцільно розглянути, яким чином ці й інші події та чинники створюють ситуацію ризику для дітей підліткового віку.

Саме події останніх років зайвий раз дали зрозуміти, яким хистким є поняття сімейного благополуччя: те, що сьогодні видається благополучним, із часом перетворюється на свою протилежність. І вкотре доводять правдивість уже згадуваної в цьому дослідженні тези про те, що саме родина є первинним інститутом соціалізації й основним фактором ризику дитини: адже зазвичай діти з неблагополучних родин рано чи пізно стають вступають у конфлікт із законом. У нашому дослідженні ми виходимо з того, що родина соціального ризику переважно є родиною соціально незахищеною, оскільки вона постійно чи тимчасово перебуває під дією факторів, що обмежують її можливості в отриманні від держави та суспільства задовільної допомоги для виконання сім’єю основних гуманітарних і соціальних функцій.

Глобальний масштаб переміщень людей, пов’язаний із війнами, конфліктами та переслідуваннями, нині перевищує всі показники, зафіксовані раніше. У світі зареєстровано 19,5 млн біженців та 38,2 млн осіб, які були переміщені в межах своїх країн. На кінець 2018 року кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні склала 1 мільйон 515 тисяч (за зазначеним показником Україна посідає 9 місце у світі). Це українці, які були змушені полишити свої домівки після анексії Криму та розгортання збройного конфлікту на сході України і стали вимушеними переселенцями [3]. Сотні тисяч людей були змушені полишити домівки, звичний спосіб життя, втратили майно, роботу. Таким чином, до вже наявних категорій проблемних дітей додалися діти біженців і переселенців. Разом з батьками вони позбулися звичного середовища, друзів, родичів. Брак необхідних речей, соціального захисту, медичного забезпечення укр. негативно позначається на фізичному стані дитини, її розвитку, емоційному потенціалі. Фактом, що засвідчує гостроту цих та інших проблем, може бути т.зв. “синдром відстороненості” – часто незворотний стан глибокої апатії, що виникає в дітей із сімей біженців унаслідок того, що вони стають свідками жорстокого насильства, часто скерованого проти їх батьків, або свідками втечі з укр. небезпечного середовища. Крім того, становище дітей біженців у школі часто завдає шкоди їх самоствердженню [4]. Звичайно, у таких умовах загострюються численні проблеми, пов’язані як із соціально занедбаніми, так і з девіантними дітьми (за наведеною в першій частині дослідження класифікацією Хевіта і Дженкінса).

Натепер існує проблема родинного неблагополуччя учасників АТО. Зокрема, статистика щодо насильства в сім’ях учасників АТО, часто скалічених не лише фізично, а й передовсім психологічно, Мінсоцполітики не ведеться (фіксується лише загальна кількість звернень щодо насильства в сім’ї), надто мало уваги

приділяється державою психологічній реабілітації ветеранів АТО, поверненню їх до мирного життя. Часто такі батьки відгороджуються від проблем родиною ніби невидимою стіною, їм однаково, що відбувається навколо, здебільшого не узгоджують свої дії з потребами та запитами рідних, інтереси яких повністю ігнорують. Можливий і інший, більш агресивний сценарій, коли чоловік проявляє крайні форми директивності, здійснює пресинг на членів родини, передовсім на дітей. Для цього культивуються, з одного боку, жорстка залежність, і емоційно-холодне, відсторонене ставлення, з іншого. Психіка підлітка, що виховується в такій родині, зазвичай нестабільна, майже завжди можна простежити підвищений рівень напруженості, яка, своєю чергою, призводить до численних девіацій, провокує несоціалізовану антисуспільну агресивну поведінку (за класифікацією Хевіта-Дженкінса).

З іншого боку, у геометричній прогресії зростає кількість позашлюбних дітей, розпадаються сім'ї. Самотність, стиль життя “чайлд-фрі” вважаються комфортним. І чоловіки часто не бажають “пов’язувати” себе з жінкою й дитиною. Це, своєю чергою, тягне появу низки соціально-економічних факторів, що безпосередньо позначаються на благополуччі підлітка. Ними є, на нашу думку, сам факт розпаду родини, який ставить дитину у складну психогенну ситуацію, надмірна зайнятість матерів, яка, помножена на відсутність або ж формальну присутність батька в родині, провокує скорочення часу і збіднення змісту спілкування в родині, дефіцит тепла, уважного ставлення одне до одного, щезання віковичних форм корисної діяльності дитини з дорослими, а отже, істотно спотворює характер взаємовідносин батьків і дітей. Місце особистісного й пізнавального спілкування дедалі частіше посідають його вузько прагматичні форми – щодо режиму дня, навчання, а заохочення зводиться лише до матеріальних його форм. Нерідко матері виявляють байдужість, потурання, відстороненість, непостійність у педагогічних прийомах, іноді навіть трапляються випадки ненависті і зверхності. Брак повноцінного спілкування діти заповнюють за допомогою віртуального комп’ютерного світу (який дає підліткові можливість відгородитися від важкої реальності й вивищитися над іншими) або вулиці. Подібне можна спостерігати й у сім’ях з асоціальною багатодітністю.

Ці та інші фактори провокують у дітей невпевненість у собі, стійкий психологічний дискомфорт, негативізм, агресивні форми самоствердження. За нездатності чи небажання дорослих протистояти цим проявам такі прояви переростають у делінквентну поведінку, хуліганство, майнові правопорушення та злочини. Іншими словами, як соціалізовані, так і несоціалізовані форми поведінки.

Отже, упродовж останніх років групи ризику неповнолітніх розширилися. Тим не менше, як свідчить статистика, у 2013–2017 роках структура злочинності неповнолітніх майже не відрізнялася від структури попередніх років. Значну частку в структурі злочинності неповнолітніх становили тяжкі злочини (44 %). У структурі злочинності неповнолітніх, як і раніше, переважали злочини проти власності, злочини проти життя і здоров’я особи, транспортні, наркотичні злочини та злочини проти громадського порядку й моральності. Незначну частку становили злочини проти громадського порядку й моральності. Незначну частку становили злочини проти громадської безпеки та злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об’єднань громадян і злочини проти журналістів. Це переважно злочини, пов’язані з незаконним поводженням зі збройовими припасами або вибуховими речовинами.

Найчисленнішу групу злочинів становлять крадіжки, питома вага яких у структурі злочинів, учинених неповнолітніми, є такою: у 2013 р. – 59,2 %, у 2014 р. – 61 %, у 2015 р. – 64 %, у 2016 р. – 62,8 %, у 2017 р. – 61 %. Питома вага крадіжок становить загалом 74 %. Отже, крадіжки становлять $\frac{3}{4}$ усіх злочинів, учинених неповнолітніми. Найбільш поширеними серед крадіжок є грабежі, розбої, шахрайство [5, с. 313].

Аналіз стану злочинності неповнолітніх за період з 2013 р. по 2017 р., зокрема його рівня і структури, свідчить про досить помітне, порівняно з попередніми роками, зниження рівня злочинів, учинених неповнолітніми, і водночас майже незмінні показники структури злочинності неповнолітніх. Найвищі показники рівня злочинності неповнолітніх спостерігалися в 1995 році (41648 зареєстрованих злочинів), а найнижчі – у 2016 р. (5230 зареєстрованих злочинів). Проте таке зменшення рівня злочинності зумовлене не лише його фактичним зменшенням, а поступовим скороченням кількості населення, виїздом молоді з метою працевлаштування за кордон, а також відсутністю офіційної реєстрації злочинів на території з традиційно високим рівнем злочинності – в окупованих частинах Донецької та Луганської областей, Автономній Республіці Крим [5, с. 314]. Крім того, ведучи мову про скорочення злочинності упродовж останніх років, слід брати до уваги значний залишок нерозглянутих кримінальних проваджень на кінець звітного періоду, зумовлений здебільшого нестачею кваліфікованих правоохоронних і суддівських кадрів, їх значним навантаженням.

Наведена судова статистика є показовою щодо ситуації, яка склалася зі злочинністю неповнолітніх (поширення злочинності неповнолітніх незалежно від складу сім'ї, освіти, збільшення випадків вчинення ними злочинів у стані алкогольного й наркотичного сп'яніння, групою осіб (зокрема за участю дорослих) та організованою групою, повторних злочинів, зміщення вікового цензу особи винного в бік зменшення).

У психологічній літературі підлітковий вік нерідко розглядається як період конфліктів, незалежно від будь-яких соціальних чи економічних перетворень [6, с. 96–97]. Недарма тема дорослішання неодноразово порушувалася у творах мистецтва (наприклад, таких шедеврах кіномистецтва як фільми Франсуа Трюффо, Дінари Асанової, Ролана Бикова й багатьох інших). Значною мірою це справедливо. Підліток нерідко жорстко обмежений у своїх діях дорослими, причому головним чином це зумовлено суб'єктивністю поглядів дорослих, часто непосильними або суперечливими вимогами, мірою благополуччя родини, у якій виховується дитина: чим нижчий рівень благополуччя в родині, у якій виховується дитина, тим гостріший її протест і тим вірогіднішою є ситуація конфлікту. Адже основними причинами конфліктів підліткового віку є актуалізація проблем самостійності, незалежності дитини від дорослого й переконання підлітка в несправедливості дорослих щодо нього. Бідність, безбатьченківство, агресія зазвичай поєднуються, спотворюючи душі підростаючого покоління. Таким чином естафета зла й жорстокості передається далі. Отже, неблагополучні сім'ї – проблема украй актуальна в усьому світі й українському суспільстві зокрема [6, с. 97; 7].

Увага науковців, які вивчають проблему підліткового неблагополуччя, переважно зосереджується на внутрішньосімейних факторах впливу. Проте різке зростання числа сімей соціального ризику зумовлене низкою проблем, що виникають на макрорівні. Тому ми зробили спробу дослідити особу неповнолітнього не у звичному кримінологічному портреті, а крізь призму загальних кримінологічних факторів, під вплив яких підпадає зазначена соціально-вікова група в Ук-

раїні, і на їх основі визначити типологічні ризики підлітків. Захист прав та забезпечення потреб дітей груп ризику в Україні становить комплексну міжгалузеву проблему, на врегулювання якої має бути спрямований широкий перелік нормативних актів, які належать до конституційного, сімейного, адміністративного, кримінального-процесуального, кримінально-виконавчого та інших галузей законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мураткина Д.Е. Характеристика категории “Дети группы риска” в психолого-педагогической науке. Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика. № 4. 2014. С. 169–172.
2. Рыбакова Л.А., Бабынина Т.Ф. Дети группы риска: особенности развития, психолого-педагогические технологии работы с детьми группы риска: учебное пособие. Казань, 2015. 200 с.
3. Динаміка міграції в Україні: де живе найбільше переселенців. Слово і діло: аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/07/10/infografika/suspilstvo/dynamika> (дата звернення: 12.12.2018).
4. Гапоненко Л.В., Дидова В.В. Проблеми соціально-правового захисту дітей-біженців та переміщених дітей в Україні. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Юридичні науки”. 2016. Вип. 5. Т. 1. С. 41–45.
5. Старко О.Л. Особливості рівня та структури злочинності. Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 2. С. 312–314.
6. Калмыкова Л.В. Вплив різних типів неблагополучних сімей на поведінку і розвиток підлітків. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету “Україна”. 2010. № 2. С. 94–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhst_2010_2_24 (дата звернення: 12.12.2018).
7. Рыжаков С.С. Причины и условия преступности несовершеннолетних в фокусе психолого-криминалистического интереса. Психопедагогика в правоохранительных органах. 2009. № 1(36). С. 37–40.

REFERENCES

1. Muratkina, D.E. (2014). Kharakterystyka katehoriy “Dety gruppy riska” v psykholoho-pedahohycheskoy nauke. “Characteristics of the Category “Children of the Risk Group” in Psychological and Pedagogical Science”. Pedagogy. Psychology. Social work. Juvenology Sotsiokinetika . 4, 169–172 [in Russian].
2. Rybakova, L.A., Babynina, T.F. (2015). Deti hruppy riska. “Children of the Risk Group: Features of Development, Psychological and Pedagogical Technologies of Work with Children at Risk”: manual. Kazan. 200 p. [in Russian].
3. Dynamika mihratsiyi v Ukraini: de zhyve naibilshe pereselentsiv. Slovo i dilo: analitychnyi portal. “Dynamics of Migration in Ukraine: Where Most Migrants Live. Word and Deed: Analytical Portal. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/07/10/infografika/suspilstvo/dynamika> (date of application: 12.12.2018) [in Ukrainian].
4. Haponenko, L.V., Dydova, V.V. (2016). Problemy sotsialno-pravovoho zakhystu ditei-bizhentsiv ta peremishchenykh ditei v Ukraini. “Issues of Social and Legal Protection of Refugee Children and Displaced Children in Ukraine”. Scientific Herald of Kherson State University. Series “Legal Sciences”. No 5. Vol. 1. P. 41–45 [in Ukrainian].
5. Starko, O.L. (2018). Osoblyvosti rivnia ta struktury zlochynnosti. “Structural Features and Level of Juvenile Crime”. Comparative and Analytical Law 2, 312–314 [in Ukrainian].
6. Kalmykova, L.V. (2010). Vplyv riznykh typiv neblahopoluchnykh simei na povedinku i rozvytok pidlitkiv. “Influence of Various Types of Dysfunctional Families on the Behavior and Development of Adolescents”: collection of scientific works of the Khmelnytsky Institute of Social Technologies of the “Ukraine” University. No 2. P. 94–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhst_2010_2_24 (date of application: 12.12.2018) [in Ukrainian].
7. Ryzhakov, S.S. (2009). Prychyny i usloviYa prestupnosti nesovershennoletnykh v fokuse psykholoGo-krymonologicheskogo interesa. “Causes and Conditions of Juvenile Delinquency in the Focus of Psychological and Criminological Interest”. Psychopedagogy in Law Enforcement Agencies 1 (36), P. 37–40 [in Russian].

UDC 343.915(477)

O.V. Aliksieieva,Candidate of Juridical Sciences, Leading Researcher,
State Research Institute MIA Ukraine,

Kyiv, Ukraine,

ORCID ID 0000-0003-3390-536X,

O.M. Opanasiuk,

Kyiv, Ukraine

**CHILDREN'S RISK GROUPS IN UKRAINE:
CRIMINOLOGICAL ANALYSIS**

An attempt has been made to distinguish the main groups of children of risk today in the world and in modern Ukrainian society. Children of risk groups are the category of children who, owing to personal circumstances, have been fallen under negative external influences. We consider this problem in two aspects: the risk to a society which is made up by these children (that is, in the context of the priority of public interests), and the risk that the juvenile faces himself, in particular the loss of chance for the normal future.

The children of the “risk zone” traditionally include: minors with manifestations of social disadaptation, inclined to deviant, delinquent, addictive and risky behavior, vagrancy, handicapped children, and others. The main reason for children to be at risk is family trouble. It generates numerous problems in the behavior of children, their development, lifestyle and leads to the violation of value orientations. Accordingly, the emergence of different groups of children of risk is necessarily correlated with the types of families of social risk – those having difficult problems that limit their ability to create favorable living conditions and proper upbringing of kids. Such problems can usually be arisen in connection with the stage of the family formation, their development and disintegration (for example, incomplete family, large family, disable family); with the influence of conditions prevailing in the state and society (low-income families, families with poor housing conditions, with members–refugees, military personnel, unemployed people); with the influence of an asocial behavior of members. In modern Ukraine the following families should be considered first of all as: families of refugees and internally displaced persons, families with an asocial large number, single-parent families, etc.

The highlighting of minors' risk groups in the study is carried out in view of the organization and functioning of the society as a whole (macrolevel), in particular, of socio-economic, political, socio-cultural, moral and legal determinants of this phenomenon. These include, in particular, the following: the war in the East of Ukraine, the massive poverty of the population, the growth of the number of single-parent families, and social disparities. The fact is also taken into account that the teenager, due to his psychological characteristics, is in the risk zone, often falls into the social reality, which prompts him to desire changing the situation.

Elimination of risk groups should help to objectively assess the situation of each “child of risk” and to identify the ways for the support of minor, his parents; to move from the intuitive persuing for solutions to the challenges to meaningful construction of behavioral patterns for children.

Keywords: risk, risk group, family risk, risky behavior, teenager, macro level.

Отримано 03.04.2019